

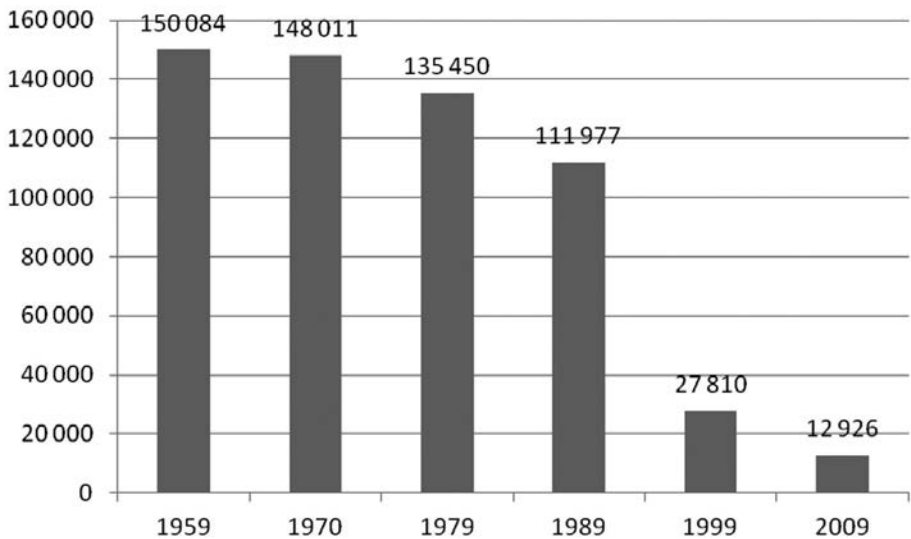
Katarzyna Konczewska
(Kraków, Grodno)

WSPÓLNOTA ŻYDOWSKA GRODNA I GUBERNI
GRODZIŃSKIEJ POCZĄTKU XX WIEKU
W DOKUMENTACH ŹRÓDŁOWYCH GRODZIŃSKIEJ
BIBLIOTEKI NAUKOWEJ IM. KARSKIEGO

Historia zmieniła krajobraz kultury zachodniej Białorusi nie do poznania. Niedysiejsze niezwykle różnorodne etnicznie i wyznaniowo społeczeństwo poszło w niepamięć. Masowe wywózki po okupacji sowieckiej 1939 roku, dobrowolne i przymusowe powojenne tak zwane repatriacje w latach 1944–1946 i 1955–1959, napływ ludności rosyjskiej, która przeważnie zajmowała stanowiska na wszystkich szczeblach władzy, totalna rusyfikacja – wszystkie te czynniki znacząco zmieniły miejscową kulturę. Najgorsze jednak spotkało społeczność żydowską. Po Katastrofie Zagłady i późniejszej sowieckiej ideologii totalnej niepamięci ślad po niej prawie się zatarł. Liczba Żydów na Białorusi maleje z każdym spisem ludności.

Wykres 1. Ludność żydowska na Białorusi w latach powojennych¹

¹ Sporządzono na podstawie danych spisów ludności w Związku Radzieckim w latach 1959–1989 i spisów ludności Republiki Białoruś w latach 1999 i 2009: Всесоюзная перепись населения 1959 года. РГАЭ РФ, фонд 1562, опись 336, ед. хр. 1566. Всесоюзная перепись населения 1970 года. РГАЭ РФ, фонд 1562, опись 336, ед. хр. 3998. Всесоюзная перепись населения 1979 года. РГАЭ РФ, фонд 1562, опись 336, ед. хр. 6174. Перепись населения 1989 года. Рабочий архив Госкомстата России. Таблица 9. Итоги переписи населения, Национальный статистический комитет РБ (<http://www.belstat.gov.by>)

Tylko w ciągu 11 miesięcy 1999 roku Białoruś opuściło około 20 000 Żydów². Ślad po społeczności, która w wyniku powstania w Imperium Rosyjskim strefy osiedlenia była jedna z najliczniejszych na terenie dzisiejszej Zachodniej Białorusi i współtworzyła miejscową historię i kulturę, zanika w błyskawicznym tempie.

Dzisiejsze Grodno, chociaż zachowało jeszcze szczątki żydowskich za-
bytków architektury, to jednak prawie nie ma miejsc pamięci, związanych z tym narodem. W całym mieście umieszczono zaledwie kilka tablic informacyjnych: przy wejściu do pierwszego getta przy ulicy Zamkowej³; przy wielkiej chóralnej synagodze (Trojecka); przy dawnym cmentarzu z XVIII wieku, największym w Grodnie (Gorkiego); na domu, w którym mieszkał podczas pobytu w Grodnie twórca esperanto Ludwik Zamenhof (tablica ma wrócić po remoncie); w miejscu dawnego obozu Kołbasino (Olgi Solomowej), z którego wywozili grodzieńskich Żydów do obozów zagłady. Drugie getto, w dzielnicy rynku Skidel, w ogóle nie jest upamiętnione w żaden sposób, stare domy tam są wyburzane albo poddawane współczesnej renowacji, jak na przykład dawna synagoga Słobódki Aleksandrowskiej, nieudolnie renowana na nowoczesny budynek banku. Nie ma żadnej informacji w wielu innych ważnych miejscach, związanych z kulturą ży-

² В. Сабалеўская, *Спрадвечныя ініяземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў*, Гродна 2000, с. 5.

³ W nawiasach są podane współczesne nazwy ulic.

dowską. Są to:

- zabytkowy kirkut z końca XIV wieku, położony wzdłuż Horodniczanki, dzisiaj zupełnie zaniedbany i zagrożony budową w jego miejscu ulicy;

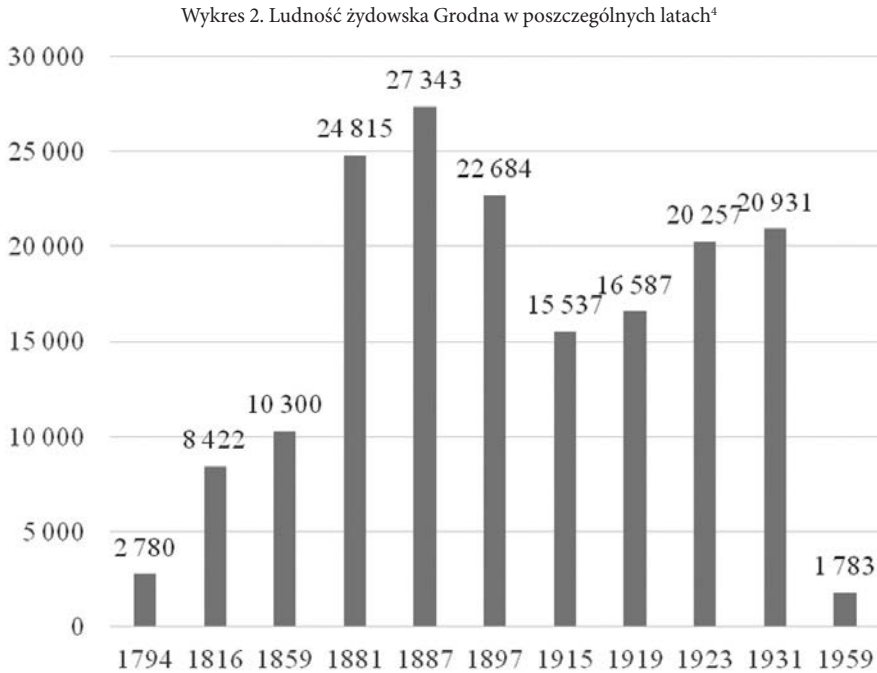
- jedyny zachowany do naszych czasów kirkut z XVIII wieku w Pyszkach, tak zwany kirkut farsztacki (Farsztat Zaniemeński – zaniemeńska część miasta, mieszkało tam sporo żydowskiej biedoty);

- miejsce dawnego Rynku Rybnego i przytułku (ochronki) dla dzieci, dzisiaj niestrzeżony, nieogrodzony parking na niedbale zaasfaltowanym placu;

- budynek szkoły modlitewnej „Chajem Adam”, do której uczęszczał klasyk literatury żydowskiej, poeta Lejbe Najdus (1890–1918). Pisał w jidysz, po hebrajsku i rosyjsku, tłumaczył utwory, które napisali Heine, Poe, Puszkina, Lermontow. Obecnie w budynku mieści się sportowa szkoła zapasów.

Zachowały się jeszcze następujące budynki: domów kupców żydowskich przy ulicy Zamkowej, domu modlitewnego i szkoły dla dziewcząt, a także Talmud-Tory przy ulicy Wielka Trojecka, szkoły modlitewnej przy ulicy Urickiego, jesziwy przy ulicy Kaluczyńskiej, szkoły modlitewnej przy ulicy Socjalistycznej, szkoły Tarbut przy ulicy Kirowa, dawnego centrum syjonistycznego przy ulicy Pawłowskiego, żydowskiego Domu Starców przy ulicy Swierdłowa, szpitalu żydowskiego przy ulicy Budionnego, dawnej siedziby władz gminy żydowskiej w dwudziestoleciu międzywojennym na rogu ulic Telmana i Urickiego, dawnej rzeźni żydowskiej przy ulicy Komunalnej. Na nich możemy zobaczyć najwyżej tablicę „zabytek architektury” z podaniem wieku budowy, jednak nie znajdziemy wzmianki o tym, że była to część kultury żydowskiej.

Należy jednak pamiętać, że wspólnota żydowska Grodna była najstarsza i najbardziej wpływowa na Białorusi, a jej początki sięgają XIV wieku. Właśnie w Grodnie w roku 1788 ukazała się pierwsza na Białorusi i Litwie drukowana książka w języku hebrajskim. Z Grodnem są związane imiona wielu wybitnych przedstawicieli kultury żydowskiej, takich jak: redaktor wydań hebrajskich i tłumacz Auraham Frydberg, poeta Lejbe Najdus, twórca esperanto Ludwik Zamenhof. W Grodnie urodził się Lejbe Rozenberg, znany później jako znakomity malarz rosyjski Lew Bakst – portrecista, grafik i malarz teatralny, mistrz Chagalla. W latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku w całym świecie była znana grodzieńska jesziwa Szaarej Cha-Tora pod kierownictwem legendarnego Szymona Jegudy Szkopa (pochowany na kirkucie w Pyszkach). W ciągu całej swej historii, do rozpoczęcia drugiej wojny światowej, żydowska wspólnota Grodna była dość liczna i odgrywała znaczącą rolę w życiu społecznym na tych terenach.

Po drugiej wojnie światowej w Grodnie ocalało zaledwie 180 Żydów, zatem dane z pierwszego powojennego spisu ludności w roku 1959 ukazują raczej żydowską ludność napływową. Obecnie w całym obwodzie grodzieńskim, według danych Białoruskiego Komitetu Statystyki, mieszka tylko 537 Żydów, z nich 522 w miastach, czyli ponad trzykrotnie mniej, niż nawet w czasach powojennych. Dawne miasteczka, w których kiedyś zdecydowaną większość mieszkańców stanowili Żydzi, zupełnie zmieniły swe oblicze, często na popularne obecnie na Białorusi agromiasteczka o wyglądzie raczej socjalistycznego wzorowego kołchozu. Wygląda na to, że także Grodno, na którego oblicze miała spory wpływ kultura żydowska, niebawem pozostanie miastem bez Żydów.

Niewątpliwie społeczność, która pozostawiła znaczący ślad w kulturze wieloetnicznego społeczeństwa, zasługuje na zachowanie o niej pamięci. Sowiecka ideologia miała swoje priorytety w historii i uważała badanie kultur białoruskiej, żydowskiej, cygańskiej, tatarskiej czy polskiej za nieaktualne. Przez klikanaście dziesięcioleci władzy sowieckiej nie tylko nie prowadzono rzetelnych badań nad kulturą żydowską Grodna, ale niszczone nawet to, co ocalało: na miejscu naj-

⁴ Sporządzono na podstawie dokumentów Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie (НИАБГ, фонд 1) i danych *Encyklopedii Żydowskiej* (Еврейская энциклопедия 1910: 792-794).

większego grodzieńskiego kirkutu w roku 1963 wybudowano stadion „Czerwony Sztandar” („Красное Знамя”), dzisiaj „Niemen” („Неман”); dawną dzielnicę żydowską poddano współczesnej renowacji, zmieniając ocalałe domy nie do poznania; w miejscu dawnego rynku zrobiono parking. Na żal, także w naszych czasach historia Żydów grodzieńskich raczej nie interesuje instytucje państwowe, badają ją na własną rękę, bez żadnego wsparcia ze strony państwa, krajoznawcy z zamiłowania lub nieliczni historycy.

W roku 2011 nakładem grodzieńskiej diecezji rzymskokatolickiej ukazał się *Notatnik z grodzieńskiego getta*. O jego wydanie zadbał ojciec Józef Makarczyk OFMConv. Los notatnika był bardzo ciekawy. Przypadkowo znalazł go w ruinach pierwszego grodzieńskiego getta o. Tytus Strzelewicz. Notatnik miał wymiary 10,3 na 6,5 cm, był oprawiony w płótno introligatorskie. Do niego był dołączony czarny ołówek o długości 5 cm. Na notatniku był napis po rosyjsku: „Записная”. Zeszyt zawierał 46 kartek, 28 z nich były zapisane z jednej strony. Autorem notatek był jeden z grodzieńskich Żydów, przebywających w getcie. Na pewno był człowiekiem dobrze wykształconym, ponieważ pisał swe notatki po polsku. Razem z pięcioma rodakami ukrył się w schronie na poddaszu i opisywał dzień po dniu (notatnik zawiera daty) ich życie w tej malutkiej kryjówce, gdzie można było tylko leżeć. Krótkie, niemal telegraficzne zdania przekazują zarówno tok wydarzeń w getcie w okresie 20 lutego-08 kwietnia 1943 roku, jak i stan emocjonalny ukrywających się ludzi. Jest to bezcenne świadectwo grodzieńskiego getta, z którego prawie nikt nie ocalał. Przedtem wspomnieniami z getta mógł podzielić się tylko zmarły 4 stycznia 2013 roku Girsza (Grigorij) Chosyd, jedyny rdzenny mieszkaniec Grodna, który tu się urodził, ocalał w getcie i mieszkał w swym mieście do końca życia.

Próby publikacji *Notatnika* były podejmowane przez o. Cezarego Barana, który w 1967 roku w Warszawie zrobił jego odpis na maszynie. Starania w kierunku wydania poczynił także o. prof. Celestyn Napiórkowski, który w roku 2000 złożył przepisany przez o. Barana tekst do druku. Niestety, wówczas nie udało się go wydać. I tylko dzięki staraniom ojca Józefa Makarczyka *Notatnik* nareszcie został wydany. Ojciec Makarczyk opatrzył go krótkim wstępem, opowiadającym o historii grodzieńskich Żydów, a także przemyślał koncepcję książki. Zostały w niej umieszczone skopiowane kartki autentycznego notatnika, obok których możemy przeczytać autentyczny tekst po polsku, a potem w tłumaczeniach: białoruskim, rosyjskim, angielskim. Tak dzięki ojcom franciszkanom mamy cenne świadectwo czasu Zagłady grodzieńskich Żydów.

Swoistym kronikarzem grodzieńskiej społeczności żydowskiej jest pracująca na miejscowym uniwersytecie Olga Sobolewska, autorka kilkudziesięciu artykułów i dwóch monografii (2000, 2005) o historii miejscowych Żydów.

W roku 2000 żydowska wspólnota Grodna własnymi siłami wydała niewielki zbiór artykułów o historii i kulturze grodzieńskich Żydów. Część publikacji o żydowskiej społeczności Grodna można znaleźć w wersji elektronicznej, najczęściej są to wspomnienia Żydów grodzieńskich rozsianych po całym świecie albo prace historyków żydowskich.

Jednak najcenniejszym źródłem wiedzy są archiwa. O zaginionych lub zniszczonych w okresie drugiej wojny światowej dokumentach z archiwów grodzieńskich możemy się dowiedzieć z publikacji Becalela Brozda . Przegląd dokumentów dotyczących historii żydowskiej i znajdujących się w archiwach grodzieńskich można znaleźć w opracowaniu Feliksa Kaca⁵ i publikacji pod redakcją Marka Kupowieckiego i innych⁶. Dokumenty dotyczące żydowskiej społeczności Grodna i guberni grodzieńskiej zamieszczone w archiwach Białorusi, Ukrainy, Rosji, Polski, Jeruzalem opisał Olga Sobolewska i Władimir Gonczarow⁷

Archiwa grodzieńskie dysponują następującymi dokumentami dotyczącymi życia społeczności żydowskiej.

W grodzieńskim Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi (Национальный исторический архив Беларуси в Гродно) znajdują się dokumenty organów państwowych Imperium Rosyjskiego reglamentujące różne dziedziny życia żydowskiej społeczności Grodna. Zbiór (фонд) 1 (Kancelaria Grodzieńskiego Gubernatora) zawiera sprawozdania gubernatorów o sytuacji ekonomicznej w guberni ze statystyką ludności żydowskiej, emigracji i wydawaniu paszportów, przestępstwach, kupnie nieruchomości, handlu, przedsiębiorstwach. Można tu także znaleźć informacje o liczbie i lokalizacji żydowskich domów modlitewnych na terytorium guberni grodzieńskiej, skargi Żydów na przełożonych swojej wspólnoty i dane o kontaktach żydowsko-chrześcijańskich. Zbiory 2 i 14 (Grodzieński Urząd Guberni i Komitet Statystyczny) zawierają dokumenty o przejściu Żydów na chrześcijaństwo, statystyki dotyczące liczebności ludności żydowskiej i domów modlitewnych, dokumenty podatkowe. Zbiór 8 (Dział Budownictwa Urzędu Guberni Grodzieńskiej) zawiera materiały o budownictwie domów modlitewnych i synagog na terytorium całej guberni grodzieńskiej, a także dane o budownictwie i architekturze żydowskich domów, budownictwie i reorganizacji zakładów

⁵ B. Brozd, *Archiwa żydowskie w Grodzie*, „Ateneum Wileńskie”, Wilno 1938, t. XIII, z. 1, s. 242-249.

⁶ Ф. Кац, Обзор документальных источников по истории евреев в Государственном архиве Гродненской области, „Еврейский архив”, Москва 1997, вып. 9, с. 27.

⁷ Документы по истории и культуре евреев в архивах Беларуси, под ред. М.С. Куповецкого, Э.М. Савицкого, М. Веба, Москва 2003.

przemysłowych i sklepów. Zbiór 9 (Dział Lekarski Urzędu Guberni Grodzieńskiej) zawiera informacje o działalności żydowskich lekarzy i aptekarzy, o wynikach inspekcji żydowskich szpitali. Zbiór 98 (Białostocki Urząd Wojewódzki) zawiera materiały o konfliktach wewnątrz wspólnoty żydowskiej i wykroczeniach. Zbiór 100 dysponuje kwestionariuszami spisu ludności 1897 r. dotyczącymi guberni grodzieńskiej, z których można się dowiedzieć o życiu ekonomicznym i kulturalnym Żydów guberni grodzieńskiej, a także znaleźć rozmaite dane demograficzne.

Zbiór 103 dotyczy organizacji społecznych i zawiera statuty żydowskich organizacji dobroczynnych końca XIX-pocz. XX wieku. Zbiór 1678 (Komisja Guberni Grodzieńskiej ds. Długów Żydowskich) zawiera informacje o kredytorach grodzieńskiego kahału w latach 30-40 XIX wieku. Dokumenty 34, 77, 78, 117, 336, 674, 704, 714 (Grodzieński Sąd Okręgowy, urzędy policyjne: grodzieński i brzeski miejski i powiatowe, wołkowyski, słonimski i kobryński powiatowe) dostarczają informacji o udziale Żydów w życiu politycznym, działalności partii żydowskich, popełnionych przestępstwach i wykroczeniach, przesiedleniach ze wsi do miasta odbywających się w latach 80. XIX wieku, zawierają statystykę dotyczącą ludności, emigracji i prostytucji.

Materiały Archiwum Państwowego Obwodu Grodzieńskiego (Государственный архив Гродненской области) pozwalają zrekonstruować życie grodzieńskich Żydów w latach 1929–1939, chociaż zawierają także pojedyncze akta okresu z końca XIX-początku XX wieku. Szczególnie ciekawe są dokumenty zbioru 56 zawierające szczegółowe informacje o wspólnotie żydowskiej w kilku językach: polskim, niemieckim, rosyjskim, angielskim, francuskim, jidysz, hebrajskim. Informacje o żydowskim życiu kulturowym i społecznym, związkach zawodowych, organizacjach politycznych, ruchach społeczno-politycznych i doniesieniach policyjnych zawierają zbiory 17 i 200 (grodzieńska i lidzka powiatowe komendy policyjne), 662 (nowogródzka wojewódzka komenda policyjna). Dokumenty zbioru 541 (nieświeskie starostwo powiatowe województwa nowogródzkiego) zawierają informacje o wyborach organów kierowania grodzieńskiej wspólnoty żydowskiej w latach 30. XX wieku. Źródła zbioru 551 (nowogródzki urząd wojewódzki) zawierają informacje o życiu ekonomicznym grodzieńskich Żydów.

O życiu wspólnoty żydowskiej Grodna i guberni grodzieńskiej początku XX wieku sporo informacji dostarcza także grodzieńska Biblioteka Naukowa imienia Karskiego. Biblioteka mieści się w Nowym Zamku, miejscu niegdyśszych posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej. Dział Krajoznawstwa biblioteki dysponuje ciekawymi dokumentami źródłowymi i pozostałościami bibliotek magnackich, w różnych czasach będących w zasobach grodzieńskiego muzeum krajoznaw-

czego. Ich większa część znajduje się teraz w bibliotekach i muzeach Mińska, Moskwy, Petersburga. W Grodnie pozostały tylko nieliczne zbiory, które jednak mogą dostarczyć ciekawej informacji o historii miasta i guberni.

Początku XX wieku dotyczą następujące dokumenty:

Grodno. Wydanie kółka historii przy 1-em społecznym gimnazjum koedukacyjnym, Grodno 1934.

Książeczka w języku polskim. Zawiera informacje o historii Grodna i czasach współczesnych powstaniu wydania. Oddzielny rozdział poświęcono historii grodzieńskich Żydów, między innymi zamieszczono treść pierwszego pisanego Przywileju Witolda z 1389 roku.⁸

Е. Орловский, Гродненская старина, ч. 1, Grodno 1910.

Opracowanie w języku rosyjskim. Autor opowiada historię Grodna, a także opisuje współczesne sobie czasy. Wydanie zawiera także informację o życiu wspólnoty żydowskiej. Na przykład dowiadujemy się o otwarciu 1 listopada 1902 roku żydowskiej szkoły powszechnej z trzyletnim kursem nauczania (s. 332). Co ciekawe, szkoła posiadała także jedną zmianę żeńską. Na otwarcie i wyposażenie szkoły wydano 2400 rubli z podatku koszernego (idisz – *takse*, ros. *коробочный сбор*). 14 lipca 1906 r. czteroklasową szkołę Ostrogorskiej reorganizowano w progimnazjum, którego założycielami byli T. Ostrogorska i L. Waldman. W roku 1907 progimnazjum reorganizowano w gimnazjum z 7 klasami i klasą przygotowawczą. Była to najstarsza szkoła wśród szkół prywatnych, otwarta 9 września 1852 roku za pozwoleniem Ministerstwa Oświaty Narodowej, miała wtedy 2 oddziały, w których uczyli nauczyciele: Janowik, Szklarski, Gołowczyński. Od 11 marca 1870 r. dyrektorem szkoły był Jakow Ostrogorski, od 21 lutego 1876 – Teofania Ostrogorska (s. 336). Wydanie zawiera także dane statystyczne dotyczące wspólnoty żydowskiej.

Обзоръ Гродненской губернии

Dokumenty w języku rosyjskim, w miękkiej okładce (oryginalna zachowana tylko w roczniku 1911, inne mają twarde, zrobione w późniejszym okresie, prawdopodobnie po renowacji), wydano drukiem typografii grodzieńskiej. Są to przeglądy statystyczne (roczniki) zawierające szczegółową informację dotyczącą guberni grodzieńskiej. Ze względu na temat artykułu zostaną opisane roczniki z lat 1900–1913 (brakuje tomów z roku 1901 i 1905). Pieczęcie na tomach świadczą o tym, że w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku (poczynając od roku 1928) roczniki były w zbiorach biblioteki Kazachstanu (Библиотека общества изучения культуры Казахстана).

⁸ О. Соболевская, В. Гончаров, Евреи Гродненщины. Жизнь до Катастрофы, Донецк 2005, с. 19-23.

Roczniki obejmują powiaty: grodzieński, sokólski, białostocki, bielski, brzeski, kobryński, pruzański, słonimski, wołkowyski wraz z miastami powiatowymi. W załącznikach są uwzględnione także mniejsze miejscowości (заштатные города): Odelsk, Nowy Dwór, Dąbrowa, Suchowola, Janów, Korycin (w oryginale – Корицинъ), Wasilków, Knyszyn, Goniądz, Suraż, Drohiczyn, Brańsk, Narew, Kleszczele, Mielnik, Kuźnica i безштатный городъ Druskieniki.

Informacja w rocznikach jest podana według następujących rozdziałów:

I. Ekonomia i przemysł:

1. Terytorium,
2. Pola uprawne,
3. Rolnictwo,
4. Zaopatrzenie w żywność,
5. Inne dziedziny gospodarki wiejskiej (hodowla bydła, pszczelarstwo, ogrodnictwo, leśnictwo),
6. Rzemiosło ludności miejskiej i wiejskiej,
7. Przemysł fabryczny,
8. Handel,
9. Migracja ludności.

II. Podatki:

1. Dochodowe,
2. Dochody miejskie,
3. Akcyzy,
4. Inne podatki (wojskowy, mieszkalny, drogowy i tak dalej).

III. Organizacja życia społecznego i dobroczynność:

1. Działalność Działu Budownictwa Urzędu Guberni, w tym organizacja bytu duchowieństwa prawosławnego,
2. Drogi, mosty i przeprawy,
3. Poczty i telegrafy,
4. Moralność społeczna,
5. Aresztanci i więzienia,
6. Pożary.

IV. Zdrowie społeczne:

1. Pomoc lekarska (personel medyczny, apteki, szpitale i ambulatoria, stan medycyny),
2. Choroby i poziom śmiertelności (śmierci w szpitalach, chorzy w ambulatoriach, choroby szczególnej uwagi, kiła, epidemie, choroby psychiczne, pomoc lekarska na fabrykach i w zakładach),
3. Medycyna sądowa,
4. Kontrola sanitaryjna,
5. Śmierci gwałtowne i przypadkowe.

V. Oświata powszechna:

1. Szkoły a oświata powszechna,
 - a. szkoły średnie,
 - b. szkoły prowadzone przez duchownych,
 - c. szkoły Dyrekcji Szkół Powszechnych: 4-klasowe szkoły miejskie, szkoły powiatowe, elementarne szkoły powszechne, biblioteki społeczne, szkoły prywatne, szkoły organizacji dobroczynnych i przy domach modlitewnych; szkoły żydowskie: jedno- i dwuklasowe, elementarne szkoły rządowe, Talmud-Tory, jesziwa, ochronka, szkoły prywatne, chedery),
 - d. szkoły cerkiewne elementarne i parafialne,
 - e. szkoły specjalne (seminaria nauczycielskie, szkoły rzemieślnicze i położnicze),
2. Zjednoczenia naukowe (Zjednoczenie Lekarzy Guberni Grodzieńskiej, Białostockie Zjednoczenie Medyczne),
3. Biblioteki, księgarnie, drukarnie.

VI. Chłopi.

W różnych rocznikach tytuły podrozdziałów nieznacznie się zmieniają, rozdziały pozostają te same. Każdy z roczników zawiera liczne załączniki ze szczegółową informacją statystyczną dotyczącą: zakładów, przedsiębiorstw, rzemiosła, wyznania i narodowości zamieszkującej gubernię ludności, podatków, wojska (ze szczegółową informacją o narodowości, wyznaniu, wykształceniu rekrutów i tak dalej, najobszerniejszy z załączników), pożarów, aresztantów, przestępstw, śmierci gwałtownych, szkolnictwa i tak dalej. Liczba załączników w poszczególnych rocznikach jest różna z tendencją do wzrostu:

Tabela 1. Załączniki w poszczególnych rocznikach

Rok	Liczba załączników
1900	14
1902	14
1903	18
1904	18
1906	18
1907	18
1908	18

1909	13
1910	20
1911	20
1912	27
1913	28

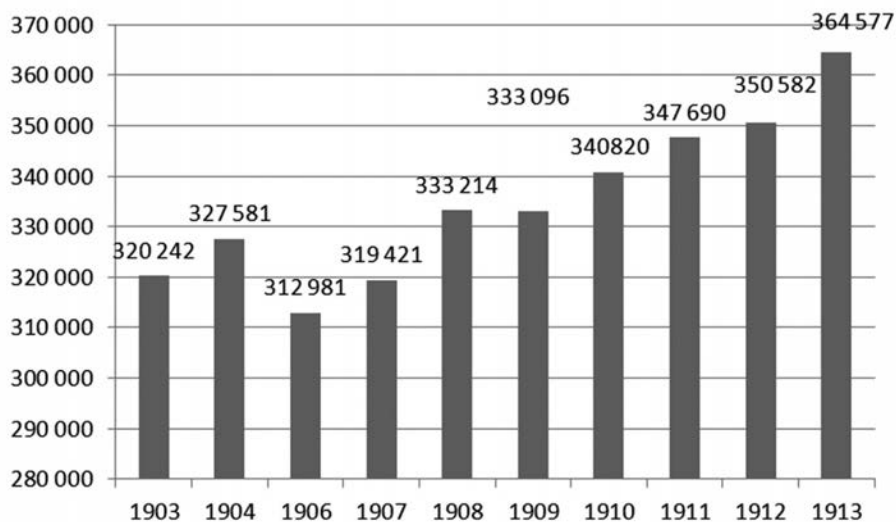
Od roku 1903 załączniki zawierają także dane o narodowości mieszkańców guberni. Poczynając od roku 1910, w rocznikach pojawiają się oddzielne tabele dotyczące narodowości i wyznania. Jednak w stosunku do ludności żydowskiej cyfry w tych obydwóch tabelach są identyczne.

Tabela 2. Żydzi w Grodnie i guberni grodzieńskiej

Rok	Grodno		gubernia grodzieńska	
	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety
1903	14313	13561	159966	160276
1904	14484	13515	163690	163891
1906	13480	12549	155868	157113
1907	15896	15001	159367	160054
1908	15913	15260	166452	166762
1909	15949	15006	167090	166006
1910	16955	16713	169077	171743
1911	17404	17057	173139	174551
1912	17604	17261	175378	175204
1913	18780	18503	182399	364577

Jak widzimy z powyższej tabeli, na początku XX wieku Żydzi stanowili przeważającą część ludności Grodna. Na przykład w roku 1913 na 37 283 Żydów w mieście mieszkało 14 430 katolików (7044 mężczyzn i 7386 kobiet), 10 221 prawosławnych (4 734 mężczyzn i 5 487 kobiet), 638 mahometan (322 mężczyzn i 316 kobiet) i 464 protestantów (233 mężczyzn i 231 kobiet). Tak było także we wszystkich miasteczkach guberni. Ogólna liczba ludności wyznania mojżeszowego w guberni grodzieńskiej początku XX wieku wyglądała następująco:

Wykres 3. Żydzi w guberni grodzieńskiej

Pierwsze roczniki dostarczają szczegółowej informacji dotyczącej udziału Żydów w rzemiośle, następne podają już tylko dane statystyczne.

Tabela 3. Udział w rzemiośle ludności poszczególnych wyznań

Rok	żydzi	chrześcijanie	mahometanie
1900	29 435	17 923	97
1902	29 874	18 615	104
1903	29 448	19 283	129
1904	28 317	20 552	141
1906	26 641	21 827	220
1907	26 819	22 704	219
1908	24 966	27 687	227
1909	28 071	26 795	243
1910	29 775	27 615	261
1911	29 097	26 211	261
1912	28 716	26 831	281
1913	28 307	28 997	229

Jeden z pierwszych roczników z roku 1900, analizujący przełom XIX i XX wieków, podaje, iż na czele przemysłu guberni grodzieńskiej stoją Niemcy i Żydzi, przy tym do tych drugich należy 90% ręcznych zakładów tkackich. Do Żydów należały także prawie wszystkie inne mniejsze zakłady przemysłowe guberni: fabryki tytoniowe (największa i najbardziej znana – Szereszewskie-go), huty szkła, cegielnie, tartaki, garbarnie, młyny. Pierwsze roczniki podają także skład narodowościowy robotników zatrudnionych w przemyśle oraz analizują udział robotników poszczególnych narodowości w konkretnych jego dziedzinach.

Roczniki podają także dane dotyczące szpitali żydowskich. Statut pierwszego grodzieńskiego szpitala żydowskiego, którego powstaniu przyczynił się niezwykle zasłużony dla Grodna Benjamin Aszkenazy, został zatwierdzony 28 maja 1887 roku. Co ciekawe, zgodnie ze Statutem o bezpłatne konsultacje lekarzy mogli ubiegać się także ci najbiedniejsi, którzy do szpitala nie trafili. Takie szpitale żydowskie były w wielu innych miastach guberni.

Tabela 4. Szpitale żydowskie guberni grodzieńskiej

Rok	Liczba szpitali	Liczba łóżek w szpitalach
1900	11	286
1902	9	270
1903	9	270
1904	9	270
1906	9	270
1907	9	270
1908	10	262
1909	10	259
1910	10	259
1911	10	239
1912	10	239
1913	10	239

Dość szczegółowo roczniki opisują stan szkolnictwa w guberni. Pierwsze z nich, z lat 1900–1906, zawierają załączniki, w których zostały podsumowane dane dotyczące szkolnictwa w mieście gubernianym, w miastach powiatowych i mniejszych, a także opisane typy szkół z podziałem na chrześcijańskie

i żydowskie, ich liczba, ile dzieci poszczególnej płci uczęszcza. W rocznikach z lat 1907–1911 nie ma takich załączników, jednak w rozdziale dotyczącym oświaty bardzo szczegółowo (poza rokiem 1909) zostały omówione wszystkie typy szkół, w tym żydowskich. Roczniki z lat 1912–1913 zawierają dość skąpą informację o szkolnictwie w odpowiednim rozdziale, natomiast posiadają bardzo szczegółowe załączniki przedstawiające dokładne dane o szkolnictwie. Szkolnictwu żydowskiemu poświęcono oddzielny podrozdział. Przy tym uwzględniono: rządowe szkoły elementarne jedno- i dwuklasowe działające na podstawie aktu z 24 marca 1873 roku, dwu- i trzyklasowe rządowe szkoły powszechne, szkoły prywatne (męskie, żeńskie oraz koedukacyjne), chedery, Talmud-Tory i ochronki, szkoły i klasy rzemieślnicze. Pewna część dzieci żydowskich (ta liczba z różnych powodów wzrastała w poszczególnych latach) pobierała naukę w szkołach chrześcijańskich, jednak ponieważ temat szkolnictwa żydowskiego jest dość obszerny i niewątpliwie zasługuje na poświęcenie mu oddzielnego opracowania, w niniejszym artykule zwrócimy uwagę tylko na szkoły żydowskie.

W roku 1900 w guberni grodzieńskiej naukę w żydowskich placówkach oświatowych (nie licząc chederów) pobierało 8 765 uczniów (w roku 1899 było ich 11 587, czyli o 2 822 osoby więcej). Uczniowie kształcili się w szkołach różnego typu. Funkcjonowały 3 elementarne jednoklasowe rządowe (tzw. казенные) szkoły początkowe na mocy reformy z roku 1873: po jednej w Grodnie, Brześciu Litewskim i Białymstoku, a także jedna dwuklasowa w Słonimiu. Poza tym w guberni pracowało 17 rządowych szkół powszechnych: 7 dla chłopców, 7 dla dziewczynek i 3 koedukacyjne. Szkół prywatnych było 21: 10 żeńskich, 8 męskich i 3 koedukacyjne. W Grodnie pracowała ochronka. W guberni było 5 Talmud-Tor: w Grodnie, Białymstoku, Brześciu Litewskim, Słonimiu i Różanach. Najwięcej było chederów – 459, w nich naukę pobierało 4 590 uczniów. W tym w Grodnie było 5 szkół męskich (597 uczniów), 5 żeńskich (603 uczennice) i 72 chedery (720 uczniów).

W roku 1902 naukę w szkołach średnich pobierało 1059 uczniów. Liczba elementarnych jednoklasowych rządowych szkół początkowych reformy 1873 roku nie zmieniła się. Naukę w nich pobierało tylko 653 uczniów, ponieważ szkoły te z różnych powodów były bardzo niepopularne w środowisku żydowskim. Wzrosła natomiast do 22 liczba rządowych szkół powszechnych: 10 dla chłopców, 9 dla dziewczynek, 3 koedukacyjne, w tym 11 dwuklasowych – w Grodnie męska i żeńska, w Białymstoku 3 męskich i 3 żeńskich, w Brześciu 2 męskich, w Bielsku 1 męska. Naukę w tego typu placówkach pobierało 1416 uczniów. Więcej było także szkół prywatnych, w tym roku 23: 11 żeńskich, 9 męskich, 3 koedukacyjne, w tym 3 czteroklasowe – jedna w Grodnie

i dwie w Brześciu, 1 trzyklasowa w Słonimiu, 3 dwuklasowe – jedna w Grodnie, dwie w Białymstoku. Szkoły prywatne były najbardziej popularne wśród społeczności żydowskiej, dlatego naukę w nich pobierała największa liczba uczniów, 1845. Liczba Talmud-Tor pozostała taka sama, w Grodnie nadal pracowała ochronka, w tych placówkach przebywało 581 dzieci. Łącznie naukę w szkołach żydowskich pobierało 4528 uczniów (w roku 1901–4168). Zwiększyła się liczba chederów, było ich 708 (7 080 uczniów). We wrześniu 1902 roku przy grodzieńskiej Talmud-Torze powstała szkoła rzemieślnicza, w której 33 uczniów poznawało tajemnice fachu kowala i ślusarza. W samym Grodnie funkcjonowało 6 szkół męskich (485 uczniów), 6 żeńskich (645 uczennic) i 108 chederów (1 080 uczniów).

Rocznik 1903 podaje, że w szkołach średnich kształciło się 1 042 uczniów. Nadal pracowały 4 elementarne rządowe szkoły początkowe reformy 1873 roku. Rządowych szkół powszechnych było 22: 10 dla chłopców, 9 dla dziewczynek, 3 koedukacyjne, w tym 13 dwuklasowych – w Grodnie męska i żeńska, w Białymstoku trzy męskich i trzy żeńskich, w Brześciu dwie męskich, w Bielsku męska i żeńska, w Krynkach męska i żeńska. W guberni funkcjonowały 22 szkoły prywatne: 10 dla chłopców, 10 dla dziewczynek, 2 koedukacyjne, w tym 3 czteroklasowe – jedna w Grodnie i dwie w Brześciu, 1 trzyklasowa w Słonimiu, 3 dwuklasowe – jedna w Grodnie i dwie w Białymstoku. Liczba Talmud-Tor pozostała bez zmian, w Grodnie nadal pracowała ochronka. Do 55 wzrosła liczba pobierających naukę w grodzieńskiej szkole rzemieślniczej, klasa rzemieślnicza została otwarta także przy słonimskiej Talmud-Torze. Zmniejszyła się do 699 liczba chederów, naukę w nich pobierało 7080 dzieci. W Grodnie w tym roku pracowały 4 rządowe szkoły elementarne, 2 męskie (215 uczniów) i 2 żeńskie (201 uczennic), 7 szkół prywatnych: 4 męskie (331 uczniów) i 3 żeńskie (326 uczennic), a także 99 chederów z 1000 uczniów.

W roku 1904 naukę w szkołach średnich pobierało 1154 uczniów. Elementarnych rządowych szkół początkowych reformy 1873 roku było 4. Pracowały 23 rządowe szkoły powszechne: 10 dla chłopców, 9 dla dziewczynek, 4 koedukacyjne, w tym 13 dwuklasowych – w Grodnie męska i żeńska, w Białymstoku trzy męskie i trzy żeńskie, w Brześciu dwie męskie, w Bielsku jedna męska, w Krynkach męska i żeńska. Szkół prywatnych było 22: 11 dla chłopców, 9 dla dziewczynek i 2 koedukacyjne, w tym 3 czteroklasowe – jedna w Grodnie i dwie w Brześciu, 1 trzyklasowa w Słonimiu, 3 dwuklasowe – jedna w Grodnie i dwie w Białymstoku. Talmud-Tor nadal było 5, w Grodnie funkcjonowała jedna ochronka. Wzrastała popularność grodzieńskiej szkoły rzemieślniczej, która w tym roku liczyła już 69 uczniów, nadal pracowała klasa rzemieślnicza przy słonimskiej Talmud-Torze licząca 10 uczniów. Chederów w guberni było

700, naukę w nich pobierało 7000 chłopców. W tym roku w żydowskich placówkach oświatowych kształciło się 4904 uczniów. Co ciekawe, 352 uczniów pochodzenia żydowskiego uczyło się w cerkiewnych szkołach parafialnych.

W roku 1906 w szkołach średnich kształciło się 2 338 uczniów. Nadal istniały cztery elementarne szkoły rządowe początkowe reformy 1873 roku. Rządowych szkół powszechnych było 23: 11 dla chłopców, 9 dla dziewczynek, 3 koedukacyjne. Funkcjonowało 27 szkół prywatnych: 13 męskich, 12 żeńskich, 2 koedukacyjne, z nich 19 pracowało według reformy 1844 roku, a 3 żeńskie – według reformy 1868 roku. Liczba Talmud-Tor pozostała bez zmian, w Grodnie nadal pracowała ochronka. W grodzieńskiej szkole rzemieślniczej przyuczano do fachu kowala i ślusarza, a szkole rzemieślniczej Białegostoku – tkacza. W Ciechanowcu także powstała szkoła rzemieślnicza o profilu kowalско-ślusarskim. Ponieważ popularność szkół rzemieślniczych ciągle wzrastała, zostały otwarte klasy o profilu rzemieślniczym przy grodzieńskiej szkole fabrycznej i białostockiej szkole żeńskiej. Łącznie w szkołach żydowskich naukę pobierało 5 062 uczniów, w tym 2 504 chłopców i 2 558 dziewczynek. Liczba chederów zmniejszyła się do 545, na nauczanie w nich dostało koncesje 494 mełamedów.

W roku 1907 w guberni nadal pracowały 4 elementarne rządowe szkoły początkowe reformy 1873 roku. Rządowych szkół powszechnych było 25: 12 męskich, 10 żeńskich, 3 koedukacyjne. W tym roku statystyka mówi tylko o 13 szkołach prywatnych: 6 męskich, 4 żeńskich i 3 koedukacyjnych, ponieważ szkoły w zależności od typu i programu nauczania zobowiązano do wysyłania danych statystycznych od razu do urzędów okręgowych i z tego powodu część z nich nie została uwzględniona w przglądzie. Stąd także mniejsza liczba uczących się w szkołach żydowskich, 3 660 uczniów (2 482 chłopców i 1 178 dziewczynek). Talmud-Tor nadal było 5, w Grodnie funkcjonowała ochronka. Liczba szkół rzemieślniczych pozostała bez zmian, z tym że w Białymstoku do specjalizacji tkackiej dodano szewską. Pracowało 397 chederów, co odpowiadało liczbie koncesji wydanych w tym roku mełamedom. Ze względu na konieczność podwyższenia jakości nauczania w żydowskich placówkach oświatowych, w Grodnie po raz pierwszy zostały otwarte kursy dla nauczycieli szkół żydowskich.

W roku 1908 liczba elementarnych szkół rządowych początkowych reformy 1873 roku pozostała bez zmian. W guberni funkcjonowało także 26 rządowych szkół powszechnych – 12 męskich, 11 żeńskich i 3 koedukacyjne, a także 18 szkół prywatnych. Liczba Talmud-Tor nie zmieniła się, w Grodnie pracowała ochronka. W tym roku w żydowskich placówkach oświatowych łącznie pobierało naukę 43 337 uczniów (2 586 chłopców i 1 751 dziewczynek). Rocznik podaje, że jest to niepełna informacja, ponieważ część szkół wysyłała sta-

tystyki od razu do komisji okręgowej. W guberni w tym roku funkcjonowały 2 szkoły rzemieślnicze: w Grodnie i Białymstoku, a także oddziały przy szkole elementarnej w Ciechanowcu, białostockiej szkole żeńskiej i grodzieńskiej szkole fabrycznej. Liczba chederów wzrosła do 436.

Rocznik 1909 podaje tylko ogólną liczbę szkół: 4 elementarne rządowe początkowe reformy 1873 roku, 19 rządowych szkół powszechnych, 4 Talmud-Tory, w których łącznie pobierało naukę 4 570 uczniów (2 752 chłopców i 1 818 dziewczynek). Liczba chederów zmniejszyła się nieznacznie, do 428, tyleż koncesji wydano mełamedom. Jednoklasową rządową szkołę elementarną w Brześciu reorganizowano w dwuklasową, w Grodnie została otwarta jednoklasowa szkoła męska. W Słonimiu zamknięto Talmud-Torę. Informacji o szkołach prywatnych w roczniku nie podano. W Grodnie nadal pracowały kursy nauczycielskie.

W roku 1910 elementarnych szkół rządowych początkowych reformy 1873 roku było 4. Rządowych szkół powszechnych pracowało 19: 6 męskich, 4 żeńskich, 5 męskich z żeńską zmianą i 4 koedukacyjne. Talmud-Tor było 4, w Grodnie funkcjonowała ochronka. O szkołach prywatnych informacji nie podano. Powstała żeńska zmiana przy rządowej szkole powszechnej w Druksienikach, jednocześnie zlikwidowano zmiany żeńskie w trzech szkołach męskich w Białymstoku. W tymże mieście powstały 2 szkoły męskie, w tym jedna z żeńską zmianą. Łącznie w żydowskich placówkach oświatowych naukę pobierało 4 069 uczniów (2 583 chłopców i 1 486 dziewczynek). W Grodnie funkcjonowały kursy nauczycielskie, na które uczęszczało 60 słuchaczy. W programie kursów były następujące dyscypliny: język rosyjski, matematyka, historia, geografia, nauki przyrodnicze, pedagogika, przedmioty żydowskie (historia literatury żydowskiej, historia narodu żydowskiego, religia), rysunek, śpiewy, gimnastyka. Słuchacze drugiego roku nauki byli zobowiązani do przeprowadzenia pięciu lekcji pokazowych, które następnie omawiano co tydzień na ogólnych zebraniach. Uczyło na tych kursach siedem osób, w tym trzy z wykształceniem wyższym i cztery ze średnim i średnim specjalnym.

W 1911 roku liczba elementarnych rządowych szkół początkowych pozostaje bez zmian. Rządowych szkół powszechnych jest 19: 6 męskich, 4 żeńskich, 5 męskich z żeńską zmianą, 4 koedukacyjne. Talmud-Tor nadal jest 4, w Grodnie pracuje ochronka. Informacji o szkołach prywatnych nie podano. Wzrasta popularność szkół i klasów o profilu rzemieślniczym. W Grodnie i Białymstoku są szkoły rzemieślnicze, szkoła rzemieślnicza pracuje przy fabryce tkackiej w Grodnie. Przy rządowej szkole społecznej w Ciechanowcu pracuje oddział rzemieślniczy. W Słonimiu otwarto klasę rzemieślniczą dla dzieci z biednych rodzin. W Białymstoku po raz pierwszy zorganizowano

kursy w godzinach wieczornych dla dorosłych rzemieślników. W tym roku szkołach żydowskich pobierało naukę 4 525 uczniów (2 728 chłopców i 1 797 dziewczynek). Chederów było 452, tyleż koncesji wydano w tym roku melamedom. Na kursy pedagogiczne uczęszczało 59 słuchaczy.

Rozdział poświęcony szkolnictwu w roczniku 1912 nie ma oddzielnego podrozdziału poświęconego szkołom żydowskim, podaje tylko ogólny wykaz szkół. W tym roku w guberni pracowały następujące placówki żydowskie: 4 elementarne rządowe szkoły początkowe, 19 rządowych szkół powszechnych, 5 szkół rzemieślniczych, 4 Talmud-Tory; uczyło się w nich 4 559 uczniów. Funkcjonowało 417 chederów, w których pobierało naukę 8 872 chłopców. Na dwuletnie kursy nauczycielskie uczęszczało 55 osób. Załącznik dotyczący oświaty podaje także ogólną liczbę szkół podlegających: Ministerstwu Oświaty Narodowej, Urzędowi Wyznania Prawosławnego, Urzędowi Szkół Cesarzowej Marii, Ministerstwu Handlu i Przemysłu oraz liczbę pobierających w nich naukę.

W roku 1913 w guberni funkcjonowały: 4 elementarne rządowe szkoły początkowe reformy 1873 roku, 19 rządowych szkół powszechnych, 3 szkoły rzemieślnicze, 4 Talmud-Tory, razem 4 596 uczniów. W 37 szkołach prywatnych pobierało naukę 2 434 uczniów. Pracowało także 460 chederów, w których kształciło się 8 957 chłopców.

W skrócie szkolnictwo żydowskie w guberni grodzieńskiej na początku XX wieku może obrazować poniższa tabela:

Tabela 5. Szkolnictwo żydowskie w guberni grodzieńskiej na pocz. XX wieku

Rok	Szkoły rządowe początkowe	Szkoły rządowe powszechne	Szkoły prywatne	Talmud-Tory i ochronka	Szkoły i klasy rzemieślnicze	Chedery
1900	4	17	21	6	-	459
1902	4	22	23	6	1	708
1903	4	22	22	6	2	699
1904	4	23	22	6	2	700
1906	4	23	27	6	5	545
1907	4	25	13	6	5	397
1908	4	26	18	6	5	436
1909	4	19	brak inf.	5	5	428
1910	4	19	brak inf.	5	5	400
1911	4	19	brak inf.	5	7	452
1912	4	19	brak inf.	5	7	417
1913	4	19	37	5	7	460

Omówiliśmy podstawowe informacje dotyczące życia wspólnoty żydowskiej Grodna i guberni grodzieńskiej początku XX wieku, których dostarczają nam dokumenty źródłowe grodzieńskiej Biblioteki Naukowej imienia Karaskiego. Dokonany w tym artykule krótki przegląd materiałów miał na celu wskazać możliwe kierunki badań nad życiem wspólnoty żydowskiej, która współtworzyła nadzwyczaj ciekawe wieloetniczne środowisko kulturowe na terenie dzisiejszych wschodniej Polski i zachodniej Białorusi. Ślad po tej społeczności szybko zanika, dlatego badanie dokumentów archiwalnych, zachowanych w ośrodkach po obydwóch stronach granicy, może być sporą szansą na jego odtworzenie i przekazanie tej wiedzy następnym pokoleniom.

Literatura:

Документы по истории и культуре евреев в архивах Беларуси, под ред. М.С. Куповецкого, Э.М. Савицкого, М. Веба, Москва 2003.

Евреи Гродно. Очерки истории и культуры, Гродно 2000.

Еврейская энциклопедия, под ред. Л. Канцельсона и Д. Гинцбурга, Санкт-Петербург 1910, т. 6.

Э.Г. Иоффе, Страницы истории евреев Беларуси, Минск 1997.

Ф. Кац, Обзор документальных источников по истории евреев в Государственном архиве Гродненской области, «Еврейский архив», Москва 1997, вып. 9, с. 27.

Н. М. Лебедева, Введение в этническую и кросс-культурную психологию, Москва 1999.

В. Сабалеўская, Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў, Гродна 2000.

О. Соболевская, В. Гончаров, Евреи Гродненщины. Жизнь до Катастрофы, Донецк 2005.

В. Brozd, *Archiwa żydowskie w Grodnie*, „Ateneum Wileńskie”, Wilno 1938, t. XIII, z. 1, s. 242-249.

Vitoldiana Codex privilegiorum Vitoldi magna ducis Lithuaniae 1385-1430, wyd. J. Ochmańskiego, Warszawa-Poznań 1986.

Dokumenty źródłowe:

П., Бобровский Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба, С.-Петербург, 1864.

Обзоръ Гродненской губернии 1900-1913, Гродно.

Е. Орловский, Гродненская старина. Ч. 1, Гродно 1910.

Grodno, wydanie kółka historycznego przy 1-em społecznym gimnazjum koedukowanym, Grodno 1934.